

A veszprémi görög rítusú monostor alapító- és adománylevelének datálásáról és további kérdéseiről Megjegyzések Szentgyörgyi Rudolf tanulmányához

I. Bevezetés. – A Magyar Nyelv szerkesztősége a folyóirat jelen számában reagálási lehetőséget biztosított SZENTGYÖRGYI RUDOLF rendkívül értékes tanulmányára (SZENTGYÖRGYI 2012), mely számos helyen hivatkozik két korábbi publikációmra (HOLLER 2011, 2012a).

SZENTGYÖRGYI tanulmánya tartalmilag és jellegében három részre osztható. Az első rész (2–7. fejezetek) a veszprémvölgyi görög és latin oklevél egy-egy kritikus részletének mélyenszántó vizsgálatát tartalmazza, melyek fő eredménye – egy alaposan megindokolt nyelvi korrekció alapján – a görög oklevél bevezető részletének új, tartalmilag konzisztens értelmezése. Az elemzés során az intituláció magyar uralkodójának és a monostor felett egyházi felügyelettel rendelkező metropolitának az „alapítási” folyamatban játszott eltérő jogosultságai és szerepei nagy pontossággal kerülhettek meghatározásra. Kiemelendő értékűnek tartom a latin oklevél kapcsán a *fundator* illetve *auctor monasterii*, a görög esetében az *ἐντέλλομαι* mintaszerű alapossággal és teljességre törekvően adatolt elemzését. A második rész (8. fejezet) a bizánci kereszténység korai magyarországi befolyásának problematikáját taglalja, egyes, a források által nem említett folyamatoknak közvetett adatok alapján feltehető rekonstrukcióját nyújtva. A harmadik rész (9. fejezet) az alapítás lehetséges motivációinak és idejének kérdését érinti. SZENTGYÖRGYI az 1001. évet említi az alapítás időbeli felső korlátjaként, amely lehetővé teszi, hogy 997 és 1000 között még István uralkodási idejére is feltételezhesse a monostor alapítását és erre az időszakra két olyan családi motivációt is megemlítsen, amely az alapítás mögött meghúzódhatik.

A tanulmány eredményeit jelentősnek tartom, az alábbiakban azonban főleg polemizáló megjegyzéseimet és ehhez kapcsolódó további gondolataimat közlöm. Az íves zárójelben álló oldalszámok SZENTGYÖRGYI tanulmányára (SZENTGYÖRGYI 2012) hivatkoznak.

Mivel leginkább az oklevél datálása tekintetében érzékelhető szemléletbeli eltérés kettőnk nézetében, s mivel ezt egy lényeges és szerteágazó kérdéskörnek tartom, elsősorban ezzel foglalkozom. Ismerve SZENTGYÖRGYINEK az 1055. évi tihanyi oklevéllel kapcsolatos írásait, meggyőződéssel mondhatom, hogy a humán tudományok területén publikáló azon magyar kutatóknak a legkreatívabb gondolkodású szűk csoportjához tartozik, akiknek munkáit az elmúlt 17 évben olvastam. Így jelzésértékű a számomra, hogy a veszprémvölgyi monostorral foglalkozó két publikációmmal kapcsolatos elismerő szavai ellenére az abban megfogalmazott datálási érvek mégsem voltak eléggé meggyőzőek számára. Ebből egyrészt azt a következtetést vagyok kénytelen leszűrni, hogy nem indokolt az az elvárásom, miszerint a Géza-kori datálást felvető Balogh Albin-féle érvrendszer más kutatók számára ugyanolyan meggyőző kellene legyen, mint amennyire én érzem annak. Másrészt egy nézetrendszer kialakulásához számos tény konzisztens interpretációja szolgál alap és háttér gyanánt a számomra, melyek mindegyikét egyetlen köz-

lemény keretein belül nem is sorolhattam fel. Ezért célszerűnek és szükségesnek látom a datáláshoz vezető gondolatmenet logikai lépéseinek pontosabb megfogalmazását, valamint az e lépéseket alátámasztó további érvek felsorakoztatását. Az alábbiakban először néhány olyan megjegyzésemet közlöm, melyekből az alapítás motivációjára nézve is levonhatók új következtetések.

II. Az alapítás kérdésköre

1. Ki alapította a veszprémvölgyi monostort? – A tanulmány rendkívül fontos eredménye a bevezető sorok új értelmezése, s az ehhez vezető gondolatmenet részeként az a megállapítás, miszerint a monostort „jogi értelemben” (305) a bizánci egyház metropolitája alapította. Az ehhez elvezető elemzés szerint egy nyugati egyházhoz tartozó monostor esetében egy világi személy, például egy uralkodó lehet annak „külső” alapítója, azaz *fundator*-a, aki a területet és a működéshez szükséges vagyont biztosítja, míg az egyház kebelén belüli, „belső” alapító, egyúttal egyházi előljáró a monostor *auctor*-a. A keleti monostoralapítások esetén a l a p í t ó -nak csak „az egyház kebelén belüli, azaz belső alapító” tekinthető, a *fundator* funkcióját a *protector* veszi át.

Mindamellettt meggyőződésem szerint e *protector* a köznyelvi szóhasználat szerint bátran mondható „alapító”-nak, s ezt SZENTGYÖRGYI megfogalmazásai is igazolják: a *protector*-ral kapcsolatban a „monostoralapítás kezdeményezése”-ről, „az alapítás szándéká”-ról beszél, a *protector* „fogalmazhatja meg a monostoralapítás kívánalmát” (312–3).

Noha SZENTGYÖRGYI elemzésének konklúziójaként a monostor egyházi értelemben vett alapítója a metropolita s „a magyar uralkodó a monostor donatorpatronusa” (321) „csupán”, de ha elolvassuk a görög oklevél bevezető szavait – immár SZENTGYÖRGYI RUDOLF új fordításában –, ez alátámasztja, hogy az uralkodó – aki kánonjogi értelemben az a l a p í t t a t ó – ténylegesen, világi értelemben a l a p í t ó i s z e r e p e t játszott: „Elrendelem én, a keresztény István, egész Magyarország királya, hogy a metropolita hozza létre, irányítsa és szabályozza a legszentebb Istenszülő monostorát Veszprémben ...” (321).

S bár az egyházzjogi-terminológiai vizsgálatokat nagyon értékesnek tartom, de úgy érzem, hogy a köznyelvi szóhasználat keretein belül nincs okom arra, hogy módosítsam második publikációm zárómondatát: „A monostor valóságos alapítója pedig a magyar uralkodó volt” (HOLLER 2012a: 69).

2. Alapítólevél avagy adománylevél?

A) SZENTGYÖRGYI az *adománylevél* terminust használja; véleménye szerint „nem szerencsés sem az *alapítólevél* (...), sem a *typicon* (...) megnevezés”, s szerinte a veszprémvölgyi görög oklevelet „a nyelvtörténetírás diplomatikai szempontból is mindvégig helyesen nevezte *adománylevél*-nek” (312).

Mindenekelőtt szögezzük le, a veszprémvölgyi görög oklevél valóban egészen más, mint a bizánci *typicon*-ok. Ami ezek jellegzetességét illeti, a tanulmány megállapítja: „A keleti monostorok alapító dokumentuma jellemzően *τυπικόν* (*typicon*), azaz eredetileg és elsősorban az adott közösségben végzendő liturgikus

imádságok rendjét szabályozó írásmű (egyfajta *ordinarium*), melyhez a monostor életvitelére vonatkozó további előírások (*regulae*) társulnak.” (311).

Ezzel kapcsolatban szeretném megemlíteni, hogy ilyen *ordinarium* vagy szertartásrend kiadása monostorok és remete-telepek számára hazánkban is ismert; éppen a veszprémi püspök egy ilyen tartalmú 1263. évi oklevelét tekintette évszázadokon keresztül „alapító okiratának” a magyar alapítású pálos rend (l. HOLLER 2007; HOLLER 2010). Nyilvánvaló, hogy az általunk vizsgált oklevél nem esik a „szertartásrend” kategóriájába: nem egy *typicon*, s ebben az értelemben nem alapítólevél.

B) A nevezetes 1055. évi tihanyi oklevelet azonban SZENTGYÖRGYI a veszprémvölgyivel szemben – a nyelvtörténetírás évszázados hagyományát követve – „Tihanyi alapítólevél”-nek mondja (315, 320). Megalapozott-e vajon ez a distinkció?

Nos, a tihanyi oklevél esetében az „alapítólevél” meghatározás SZAMOTA ISTVÁN 1895. évi alapvető fontosságú tanulmányának címében áll, amely publikációjával SZAMOTA e kiemelkedő jelentőségű nyelvemlékünk szakszerű vizsgálatát alapozta meg (SZAMOTA 1895: 129), és azóta minden kutató ezt a megnevezést alkalmazta – szinte kivétel nélkül.

A terjedelmes oklevél I. András adományait ismerteti, s bevezetésének megfogalmazása arra látszik utalni, hogy az adományok írásba foglalását már megelőzte az alapítás aktuusa: „Ezért tehát András, a legkeresztényibb jogarviselő, hatalmánál fogva elrendelte, hogy adományozásának írásbeli bizonyosságául feljegyeztessék mindaz, amit saját és felesége, fiai és leányai, továbbá minden élő és elhunyt hozzátartozója lelki üdvéért a Szűz Mária és Szent Ányos püspök és hitvalló tiszteletére szentelt, a nép nyelvén *tichon*-nak nevezett, a *balatin* fölé magasodó helyen épült egyháznak adományozott” (SZENTGYÖRGYI RUDOLF fordítása: SZENTGYÖRGYI 2010a: 33).

Erre tekintettel az 1055. évi oklevelet én magam „adománylevél”-nek tartom. S bár az adományozott birtokok lokalizálásával foglalkozó munkáimban mindenütt a konfliktuskerülő „1055. évi tihanyi oklevél” meghatározást használtam, de egyes esetekben a szakirodalomban meghonosodott TA. rövidítést is alkalmaztam; igaz, ezt a „Tihanyi Adománylevél” rövidítésének tekintve.

C) A veszprémvölgyi oklevél esetében a diplomatikai, bizantológiai és nyelvtörténeti szakirodalom már korántsem ilyen egységes. HORVÁT ISTVÁN még „alkató” oklevélnek nevezte (HORVÁT 1834: 84), de mivel GYOMLAY GYULA 1901-ben megjelent fontos tanulmányának címében Szent István veszprémvölgyi „donatioja” szerepel (GYOMLAY 1901: 393), így ettől fogva használatos jellemzően az „adománylevél” meghatározás. Ez azonban nem teljesen általános; számos kiváló kutató „alapítólevél”-nek nevezte, s érdekes módon a 20. század 30-as, 40-es éveitől mind a nyelvtörténészek, mind a bizantológusok közül többen határozottan ódzkodtak az *adomány*, vagy *alapító* előtag használatától és előszeretettel a „görög oklevél” semleges azonosítást használták.

Az oklevélszöveg jelentős részét az adományok felsorolása teszi ki, de bevezetésének megfogalmazása arra látszik utalni, hogy az adományok juttatásának írásba foglalásával egyidejű az uralkodói akarat a monostor létrehozására, amelyet a bevezetés szövege ki is artikulál: „Elrendelem én,

a keresztény István, egész Magyarország királya, hogy a metropolita hozza létre, irányítsa és szabályozza a legszentebb Istenszülő monostorát Veszprémben – összegyűjtven benne szerzetesnők seregét –, a magam, hitvesem és gyermekeim, valamint egész Pannónia lelki üdvéért; és adományozok magának a monostornak...” (SZENTGYÖRGYI RUDOLF fordítása: 321). Emellett a szöveg egy pontján utalás történik arra, hogy a – nyilván jövőbeli – felszenteléskor mivel fog kiegészülni az adományok sora.

Az „alapító” és az „adomány(ozó)” mellékneveink köznyelvi jelentésére figyelemmel az oklevelet így „alapító- és adománylevelnek” indokolt neveznünk. Mivel a monostor létrehozásának az elrendelése logikailag az elsődleges eleme az uralkodói aktusoknak, ezért a rövidebb „alapítólevél” meghatározás alkalmazását a magam részéről indokoltnak és elfogadhatónak tartom.

3. Az alapítás motivációja. – A tanulmány érinti az uralkodó általi „alapítás” elvileg lehetséges motivációinak kérdését, s a felvázolt három lehetőség közül a „Politikai megfontolásoktól független, kifejezetten magánéleti motiváció”-t (391) tartja a legvalószínűbbnek.

Ha összehasonlítjuk „christianissimus Andreas” latin nyelvű tihanyi adománylevelének és „Στέφανος χριστιανός” görög nyelvű veszprémi alapító- és adománylevelének az uralkodói motivációt megfogalmazó bevezetéseit (mindkettőt SZENTGYÖRGYI RUDOLF rendkívül gondos fordításában idéztem fent), akkor – az időbeli távolság és a nyelvi különbözőség ellenére – ezek hasonlósága szembeszökő. Jól ismert, hogy I. András király csontjai az eredeti, 11. századi szarkofágjában a Tihanyi apátsági templom kriptájában vészelték át az elmúlt közel ezer esztendő, s mellette van eltemetve minden valószínűség szerint fia, Dávid herceg is (UZSOKI 1984: 178). Ennek alapján feltételezem, hogy a veszprémvölgyi monostor alapításának elsődleges motivációja teljesen hasonló volt: az uralkodó – meggyőződésem szerint Géza „fejedelem” –, azt a maga és családtagjai sírhelyéül szánta, biztosítandó, hogy földi maradványaik a monostori környezetben a lehető legközelebb legyenek az égiekhez. S az adományok mindkét uralkodó esetében egyfelől azt a célt szolgálták, hogy a monostor hosszú időn át biztosan fennmaradjon és külsőségeiben is méltó módon reprezentálja az alapító uralkodói nagyságát, valamint a keresztény hittel fennálló szoros kapcsolatát. Másfelől biztos háttérrel nyújtanak ahhoz, hogy a szerzetesek nap mint nap lankadatlan imádkozhassanak az uralkodó és családtagjai lelki üdvéért, ápolják és őrizzék emlékezetüket a következő évtizedek és évszázadok folyamán, „amíg csak ég és föld áll” (I. CZEBE GYULA fordításában: 1916: 148 [18], MORAVCSIK GYULA fordításában: /1988: 80).

Két különbségre szeretném felhívni azonban a figyelmet. Az egyik pusztán mennyiségi: András adományai területük nagyságát illetően sokszorosan meghaladják Sztéfanoszét. A másik elvi: Sztéfanosz „egész Pannónia lelki üdvéért” is alapítja a monostort, ami nézetem szerint arra utal, hogy az alapításnak nem csupán családi, hanem országvezetői motivációi is voltak. Konkrétabb megfogalmazásban: úgy vélem, hogy az uralkodó elképzeléseiben szerepelhetett egy székesegyház későbbi alapítása is közvetlenül a monostor mellett.

SZENTGYÖRGYI felteszi a kérdést: „miért éppen Veszprém az alapítás helye?” Elgondolása szerint „a helyszín kiválasztása tekintetében Sarolt fejedelemasszony

fogható gyanúba” (392), s az alapítás a szülői házba kényszerűen visszatérő valamelyik leányának, vagy Gavril bolgár cárevics vagy Boleszláv lengyel fejedelem eltaszított feleségének monostorba vonulását szolgálhatta.

Úgy vélem, azért Veszprém az alapítás helyszíne, mert az ország központi területén feküdt, s feltételezésem szerint a 10. században a főváros szerepét is betöltötte. Véleményem szerint erre utal, hogy Anonymusnál – aki földrajzi tekintetben komoly erőfeszítést tesz, hogy lehetőleg elkerülje az anakronisztikus fogalmazást – összesen 34-szer fordul elő a *civitas* fogalom, mellyel 13 jelentős várost illet, közülük azonban mindössze kettő esik a mai Magyarország területére: Attila király városa (melynek a geszta írásakor a magyar neve *Buduuar*, azaz *Budavár* volt) és Veszprém, amelynek elfoglalásáért másfél héten át folyt a küzdelem Anonymus elbeszélése szerint.

4. Hol lehetett alapításakor a veszprémi görög rítusú monostor? – Ha a monostor alapításának családi motivációjára gondolunk, akkor lehetségesnek tarthatnánk, hogy az eddigieknél alaposabb régészeti feltárás a veszprémvölgyi romok környezetében talán Géza fejedelem koporsójára is rábukkanhatna. Ezzel kapcsolatban azonban meg szeretném jegyezni, hogy – bár magam mindeddig a „veszprémvölgyi” szóhasználattal éltem a szakirodalomhoz való egyértelmű kapcsolhatóság kedvéért, de – valószínűnek tartom, hogy a 10. századi alapításkor a monostor még nem a város nyugati határán kívül, a Bete-kints- (vagy Kiskuti-) völgyben állt (GUTHEIL 1977: 138), hanem Veszprém központjában.

A 20. század első harmadában több kutató – KARÁCSONYI JÁNOS (1904: 39–40), HÓMAN BÁLINT (1917: 231; é. n. [1928]: 202), KRAJNYÁK GÁBOR (1925–6: 507) – gondolta úgy, hogy a monostor nem a patakvölgy Veszprém központjától távolabbi részén, hanem közvetlenül a várhegy sziklája alatt, attól kevéssel északra feküdt (lásd erről GUTHEIL 1977: 285, 64. jegyz.), de az itteni romterület egy 1275. évi oklevél alapján egyértelműen az 1240-ben alapított Szent Katalin monostor helyével azonosítható (GUTHEIL 1977: 167–8). A fenti lokalizálási elgondolás mögött a természetes vízellátás kívánalma mellett a kutatók által valószínűsített központibb elhelyezkedés vélelme is bizonyosan szerepet játszott.

Ami az okleveles adatok tanúságtételét illeti, nemcsak a görög alapító- és adománylevél, hanem az 1109. évi ítéletlevél is „veszprémi”-nek mondja a monostort, s még az 1210-es oklevél is „de Vesprimio” említi (F. 3/1: 103, MOL DL 60; I. HOLLER 2012a: 58). A Veszprémvölgyre történő utalás először 1224-ben jelentkezik (HO. 7: 10–11; MOL DL 112; I. HOLLER 2012a: 53), és a „de valle Wesprimiensi” csak 1276-tól lesz a jellemző, majdnem kizárólagosan használt helymeghatározás.

Magam elképzelhetőnek gondolom – a bizonyosan jóval nehezkesebb vízellátás dacára, de a reprezentatívabb helyre és a jobb védhetőségre is tekintettel –, hogy a monostor az alapításakor még a kiemelkedő várhegy területén lehetett. De az 1210. évi oklevél szóhasználata ellenére lehetséges, hogy a központi fekvésű monostorból a völgybe történő átköltöztetésre nem 1210 és 1224 között került sor, annál korábban is megtörténhetett. Az oklevelek szóhasználatára és a fenti ma-

gyarázatra tekintettel alkalmaztam jelen írásom címében a „veszprémi görög rítusú monostor” azonosítást.

III. A datálás kérdésköre

1. Egy forrás datálásának koncepcionális kérdései. – Először is szeretném lerögzíteni, hogy elvi különbség van egy datálatlan írásos forrás (vagy régészeti lelet) „lényegében biztos”, (azaz közel 100 %-os valószínűségű) időbeli alsó vagy felső korlátja meghatározása, illetve egy forrás vagy lelet korának több tényező figyelembe vételével rekonstruált eloszlásfüggvénye alapján a keletkezés idejét „nagy valószínűséggel” megadó időintervallum meghatározása között. Továbbá általában lényeges különbség van a fenti esetekben az adatok meghatározásának komplexitása és azok információs értéke között is: az utóbbi komplexebb feladat és az eredmény információs értéke nagyobb. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy valószínűségelméleti eloszlásfüggvény nemcsak akárhányszor ismételhető kísérletekhez, hanem olyan egyedi jelenségekhez is tarthat, amelyre vonatkozóan nem rendelkezünk teljes körű információval (l. erről HOLLER 2012b: 75–6).

A fentiek szerint koncepcionálisan és információs értékét tekintve lényeges különbség van azon megállapítások között, miszerint a) az Anonymus-gesztá biztosan 903 után készült el: ez a szövegeből nyilvánvaló; b) az Anonymus-gesztá biztosan 1196 után készült el: ez annak kizárása alapján jelenthető ki, hogy a szerző a gesta megírása előtt I. vagy II. Béla jegyzője lett volna; c) az Anonymus-gesztá nagy valószínűséggel 1211 októbere és 1213 szeptembere között készült el (l. HOLLER 2012b: 75): ez a datálás szempontjából releváns tényezők kiválasztását és azok elemzését igényli, de nem egy 100 %-os valószínűségű állítás.

A veszprémvölgyi monostor alapítására vonatkozóan SZENTGYÖRGYI gondolatmenete a következő. A monostor alapítója egyházz jogilag a bizánci egyház metropolitája, akinek alapítói jogosultsága Veszprém körzetében nem képzelhető el a nyugati egyházhoz tartozó esztergomi érsekség 1001-es megalapítása után. Ezáltal egy biztos időbeli felső korlátot lehet meghatározni: „kánonjogi-egyház-történeti megfontolásból az alapítás terminus ante quemjét az 1000-es évnél húzhatjuk meg.” (391).

Magam „a monostor alapítását a 975 és 985 közötti évtizedre, legvalószínűbben a 980 körüli időre datálom” (HOLLER 2011: 291). Ez egy számos tényezőt figyelembe vevő gondolatmenet konklúziója, amely viszont nem egy 100 %-os valószínűséggel rendelkező megállapítás.

2. A datáláshoz kapcsolódó megállapítások SZENTGYÖRGYI tanulmányában

A) A tanulmány által megadott időbeli felső korlát az alábbi megállapítások következménye: a) a pannonhalmi alapítólevél már említi Veszprém püspökségét (390); b) a veszprémi püspökség alapítása az esztergomi érsekségét megelőzi, de legalábbis párhuzamos vele (...), így 1001-re vagy inkább 1001 előttre datálandó (390); c) „Turkia metropolitájának” joghatósága nem terjedhet ki azon területekre, melyek fölött az egyházi igazgatást Esztergom érseke gyakorolja (388). Tehát

az oklevél kibocsátása 1001 előtt történt, mivel „1001 a (...) veszprémi püspökség alapításának (...) legkésőbbi lehetséges időpontja” (393).

Ez az érvelés annyiban hasonlít HÓMAN BÁLINT datálási gondolatmenetéhez, hogy szerinte is a monostor alapításának a veszprémi püspökség legkésőbb 1001-beli megalapítása előtt kellett történnie (feltéve, hogy a pannonhalmi oklevél 1001-es dátuma korrekt, HÓMAN 1917: 231–2), de az e mögött álló ok már különbözik HÓMANNÁL és SZENTGYÖRGYINÉL. HÓMAN még az esztergomi érsekkel vélte azonosnak a görög oklevélben említett metropolitát, SZENTGYÖRGYI azonban már azonosult azzal az elgondolással, hogy „az alapítólevélben említett *metropolita* nyilván az alapítás idejében a bizánci egyházi hierarchia szerint Veszprémvölgyet magába foglaló *metropólia* vezetőjét jelentette” (HOLLER 2012a: 63).

B) A tanulmány által meghatározott időbeli felső korlát megengedi, hogy „ha a metropolitának az alapításra való felkérését Istvánhoz kötjük, akkor az alapítást akár 997 és 1000 közé tehetjük” (392).

Nézetem szerint valójában ez roppant valószínűtlen. Ugyanis a monostor alapításakor még a metropolita egyháztartományának területére esett Veszprém. Elképzelhető-e, hogy mondjuk még az 1000. évben az ország egyik legfontosabb városában a keleti metropolita aktívan és ténylegesen gyakorolhatta a legmagasabb szintű egyházi joghatóságot, de az 1001. évre már megtörténik az Észak-Dunántúlon a nyugati egyházi fennhatóság szerinti struktúrában az egyházi posztok betöltése, azaz a nyugati egyház hatalomátvétele? Ezt ilyen rövid idő alatt elég nehezen tudom elképzelni.

De egyáltalán elképzelhető-e, hogy miután István ünnepélyes megkeresztelése által a nyugati egyház tagjává válik 995-ben és ennek folyamánként házasságot köthet Henrik bajor herceg húgával, Gizellával (HOLLER 2011: 290–1), ezt követően bármikor egy keleti rítusú monostort alapított volna a maga, felesége, gyermekei és egész Pannónia lelki üdvéért? Véleményem szerint ez gyakorlatilag kizárható.

Így tehát nem osztom a tanulmány bevezetésében megfogalmazott alábbi nézetet: „Semmi sem indokolja ugyanis, hogy e monostor alapításának feltétlenül (»jóval«) a római egyház iránti, Gézától kezdeményezett elköteleződés előtt kellett történnie (...). Ez az »elköteleződés« egyfelől ugyanis még nagyon sokáig ... nem »vagy-vagy« hanem »is-is« jellegű” (305).

Határozottan úgy gondolom, hogy 995. után már nincs „is-is”; a latin egyházi befolyás a Dráva–Al-Duna vonaltól északra – egy-egy keleti rítusú monostort kivéve – elég gyorsan kizárólagossá válik, először nyilván a Dunántúl területén.

A latin egyházi befolyás sikerét és erejét éppen az mutatja meg legplasztikusabban, hogy csak különleges tényezők rendkívüli együttállásának köszönhetően maradhatott fenn egyetlen egy görög nyelvű oklevélszöveg a keleti egyházi dominancia korából, s ennek az egynek a kivételével az összes többi ilyen dokumentum megsemmisített.

Bár SZENTGYÖRGYI RUDOLF elfogadja, hogy „számos megfontolásra érdemes szempont szól a Géza által történt alapítás mellett” (305), mégis, „erősen vitatható”-nak mondja a monostor 980 körüli alapítására vonatkozó elgondolá-

somat. És bár „problémásnak” tartja, hogy az alapítás „a magam, hitvesem és gyermekeim (...) lelki üdvéért” történik (392), viszont álláspontja szerint a „Géza idejében történt alapításnak ... a megerősítő oklevél „privilegium Sancti Stephani” szavai mondanak ellent. Nehéz ugyanis azt feltételeznünk, hogy az egyebekben (...) jogi szempontból oly precíz renovatio szövegében efféle tévesztés vagy „az igazságot nem teljesen feltáró” csúsztatás (vö. HOLLER 2012: 69) helyet kaphat.” (393).

Erkölcsi szempontból bármennyire nehéz is számunkra egy hamis vallo-más vagy másféle hamisítás feltételezése, de emlékeztetném az olvasót általában a Szent István nevéhez kötött oklevelek „hitelességének”, ill. hiteltelenségének kérdésére – hangsúlyosan említve a pannonhalmi oklevelet. Vagy például arra, hogy ERDÉLYI LÁSZLÓ bencés szerzetes, pannonhalmi levéltáros és könyvtáros „A tihanyi apátság kritikus oklevelei” című akadémiai székfoglalójában kimutatta, hogy az általa megvizsgált tizenöt „kritikus” tihanyi oklevél közül kettő bizonyult hitelesnek, tizenhárom hamisítvány volt a mintegy másfélszáz tihanyi oklevél közül (ERDÉLYI 1906: 292 [110]).

C) Megjegyzést kíván még a tanulmány azon megállapítása, miszerint „»Heribert C« ... 1002-ben történő megjelenésének, amelyhez SZENTPÉTERY a hagyományossá vált »1002 előtt« datálást kötötte [...], a monostor alapítása és a görög oklevél keletkezése szempontjából nincs relevanciája” (393).

Olyan értelemben valóban nincs, hogy „Heribert C” magyar érdekeltségű működése és hatása meggyőződésem szerint jóval a monostor alapítása utáni, azonban SZENTPÉTERY megállapításának a lényegét illetően nagyon is van. Nevezetesen, az alapítólevelnek „nemcsak [görög] nyelve, hanem egész szerkezete teljesen elüt az egykorú nyugati oklevelektől, [...] keletkezését mindenesetre *a Heribert C fellépését megelőző időre* ... kell tennünk.” (SZENTPÉTERY 1918: 51; l. még: SZENTPÉTERY 1938: 171–2). Függetlenül olyan fontos részletkérdésektől, hogy a ma ismert pannonhalmi oklevél forrásaként és mintájául szolgáló (egyik) oklevelet vajon milyen szöveggel, hol és melyik év mely szakaszában készítette Heribert C – aki WOLFGANG HUSCHNER álláspontja szerint maga Heribert kancellár, kölni érsek (HUSCHNER 2003. 1: 371–81, 404–11) –, az érvrendszerét illetően SZENTPÉTERY megállapítása ma is érvényes. A latint, mint oklevelezési nyelvet és a német császári oklevélírási mintát a magyar uralkodó 1002-ig biztosan átvette, s e minta alkalmazása teljes bizonyossággal kimutatható a korunkra jutott pannonhalmi oklevélpéldány megfogalmazásában is és külalakjában is. Így ez az érvrendszer lényegében 100%-os biztonsággal nyújt – más érvektől független – felső korlátot a veszprémvölgyi alapító- és adománylevel kibocsátásának idejére.

3. A Géza-kori datálás logikai lépései. – Amint a bevezetésben említettem, szükségesnek tűnik az általam követett datálási gondolatmenet logikájának pontosabb megfogalmazása. A gondolatmenetet az alábbi lépésekre bonthatjuk:

1. Szól-e érv az ellen, hogy a „világi alapító” István király lett volna? – Igen.

Mivel nyilvánvalóan egy keleti rítusú monostor alapítása történt, ez nem egyeztethető össze István házasságával és egyházi orientációjával.

2. Lehetséges-e, hogy az intitulációban megnevezett *Στέφανος* nevű személy nem azonos István királlyal? – Igen. Más is viselte ezt a nevet, lásd erről MORAVCSIK GYULA *Sztéfanosz*-ra vonatkozó szép gondolatmenetét (HOLLER 2011: 290).

3. Lehetséges-e, hogy e *Στέφανος* „Géza fejedelem”-mel azonos? – Igen. Noha Ademar von Chabannes elbeszélése arról, hogy mind a magyar uralkodó, mind a fia a keresztségben a *Stephanus* nevet kapta, a III. Ottó idejében a nyugati egyházban történt megkeresztelésről szól, (annak megemlítésével, hogy a fiú az apa kérésére kapott vele azonos nevet), azonban könnyen lehetséges, hogy a keresztelési szertartás az apa esetében figyelemmel volt a bizánci egyházban már korábban megkapott és rangjához jelentésében is illő keresztnévére. Az elbeszélés – korábbi kétségekkel szemben – nem késői betoldás, hanem a 11. század elejéről való tudósítás (HALPHEN 1908; WERNER 1963).

4. Lehetséges-e, hogy Simon püspök nem gyanakodott arra, hogy e *Στέφανος* nem István király, hanem az apja, „Géza fejedelem”? – Igen. Ugyanis egyetlen utalás sincs a középkori magyar történeti irodalomban „Géza fejedelem” *Stephanus* keresztnévére, így a 12. század elején ez már bizonyosan nem volt közismert.

5. Lehetséges-e, hogy az oklevelet lezáró pecsét feltételezhető *ΣΤΕΦΑΝΟΣ* felirata sem keltett gyanút? – Igen. Alapvetően az előző ok miatt. Arra vonatkozóan, hogy egy pecsét felirata nem jelent komoly akadályt egy hátsó szándék által motivált fél esetében, akinek birtokában van az oklevél, érzékletes példával szolgál „Szent István pannonhalmi oklevelének” a pecsétje. Ennek hátoldalára, mint ismeretes, Kálmán király viaszpecsétjét tették – olyant, mint amilyen az 1109. évi veszprémvölgyi ítéletlevél hamis párján található –, csak éppen az uralkodó nevét, pontosabban a COLOMANNVS névnek a STEPHANVS névtől eltérő betűit eltávolították (BARÓTI 1896: 64; SZENTPÉTERY 1938: 148–9). A pecsétekkel kapcsolatos szinte hihetetlen manipulációk közül SZENTPÉTERY említ néhányat a szakirodalom alapján (SZENTPÉTERY 1938: 153–4).

6. Feltéve, hogy a „világi alapító” „Géza fejedelem” volt, mire lehet következtetni ebből a datálás szempontjából? Géza legidősebb, a felnőttkort is megérő három gyermeke házasságának ideje 987–988, 995 körül, illetve 996–997 körül (HOLLER 2011: 290). Mivel házasságkötésükkor feltehetően 16 és 24 év közöttiek lehettek, így születési idejük nagy valószínűséggel sorban 963–972 között; 971–979 között; 972–981 között lehetett. Erre tekintettel Gézának már 974-től lehetett három gyermeke, s igen nagy valószínűséggel 979-től legalább két, 981-től már három gyermeke volt. Így 974 után, de különösen 979 után szó szerint vehetjük az alapítás családi motivációjaként említett „gyermekeim lelki üdvéért” kifejezést.

7. Az oklevél formuláris részei, a monostor titulusa alapján keleti rítusú monostor alapítása történt. Van-e ennek jelentősége a datálás szempontjából? – Igen. Figyelembe véve az alapításnak a II. 3. pontban említett motivációit, nevezetesen, hogy az uralkodó egyrészt családja lelki üdvéért, másrészt „egész Pannónia lelki üdvéért” rendelte el a bizánci rítusú monostor alapítását, ezt csak abban az idő-

szakban tartom elképzelhetőnek, amikor az országban a keleti rítus egyértelműen domináns volt.

8. Az oklevél megpecsételési módjának van-e jelentősége a datálás szempontjából? – Igen. Az ítéletlevél szerint a pereskedések miatt a lepecsételt régi privilégiumot fel kellett bontani. A leírás alapján az oklevél lezárási módját SZENTPÉTERY IMRE azonosította a Bizáncban szokásos egyik lezárási móddal: „az oklevél össze volt hajtva vagy göngyölve és zsinórral gondosan körülcsavarva, a zsinór végeit pedig az ott alkalmazott viasz tartotta össze, melybe a pecsét bele volt nyomva” (SZENTPÉTERY 1938: 197). Megállapítja, hogy ez a pecsételésnek „az egykorú német császári kancelláriában teljesen ismeretlen módja” (SZENTPÉTERY 1938: 198). Önmagában az oklevél lezárási módja is jelzi, hogy az oklevél kiállítására a bizánci befolyás időszakában került sor, amikor az itáliai és német oklevél-kiállítási gyakorlat ismeretlen volt hazánkban.

9. Az oklevél görög nyelvűségének van-e jelentősége a datálás szempontjából? – Igen. Az 1109. évi ítéletlevélből tudjuk, hogy az oklevelet körülfogó zsinórzat felbontásával az eredeti oklevél elvesztette jogbiztosító erejét. Ugyanis az oklevél eredetileg oly módon került lezárássra, hogy annak szövegén ne lehessen utólag módosítani, ezáltal egy pereskedés esetén teljes értékű bizonyító erővel rendelkezzen. Ebből látható, hogy az oklevél elkészítésekor éppen a jogbiztosító funkció volt az elsődleges cél. S nézetem szerint valójában az oklevél nem az *auctor* nyelve miatt készült görögül, hanem a miatt, mert az oklevél kiállításakor az tűnt természetesnek, hogy egy esetleges jövőbeli jogvitában éppen egy görög nyelvű oklevél biztosíthatja a monostor jogait. Tehát az oklevél kiállításakor és az akkor belátható jövőben a görög volt a jogszolgáltatás nyelve! Így az oklevél görög nyelvűsége is egyértelműen egy erős bizánci befolyás idejére utal.

E három utóbbi szempont meggyőződésem szerint emellett szól, hogy az alapítás „bizonyosan jóval a előtt történt, hogy Géza elkötelezte volna magát a római egyház mellett” (HOLLER 2011: 291). Ezeket az érveket SZENTGYÖRGYINEK azzal a nézetével szemben említettem meg, miszerint: „Semmi sem indokolja..., hogy e monostor alapításának feltétlenül (»jóval«) a római egyház iránti, Gézától kezdeményezett elköteleződés előtt kellett történnie” (305). Mindehhez csatoloztathatók még az alábbiakban, a IV. 3. pontban említendő elgondolásaim is.

10. A görög másolatnak van-e olyan tartalmi jellegzetessége, amely ellene szól annak, hogy a „világi alapító” István király lett volna? – Igen. Ezt az alábbiakban, a III. 4. pontban tárgyalom.

4. Egy további érv a Géza-kori datálás mellett

A) A Szent István-kori alapítás elleni további igen súlyos érvnek tartom, hogy a görög oklevél szövege csonkán jutott korunkra. Áttekintve az elmúlt közel hét évtized alatt az „Archives de l’Athos” sorozatban publikált bizánci okleveleket – elsősorban a 10–11. századiakat –, jellemzően ezek az átokformulát követően tartalmazzák a dátumot, majd ezután a hitelesítő tanúk nevét. A veszprémi görög rítusú monostor alapítólevele az előbbieken említett jogbiztosító funkciója miatt ezeket a részeket bizonyosan tartalmazta, s alig hihető az a feltételezés, hogy

az eredeti oklevél keltezetlen volt. A hitelesítő tanúk felsorolásának elhagyása a másolaton – főleg, ha sok tanút tételezünk fel, amint az alább említendő példa esetében ez a helyzet –, még esetlegesen megindokolható azzal, hogy nem igazán releváns részekkel nem akartak sok helyet elfoglalni a pergamenen a latin oklevél-szöveg előtt és elöl. De az a tény, hogy a görög másolat szövege éppen az önmagában igen rövid és alapvetően fontos keltezés előtt szakad meg, álláspontom szerint csak valamilyen különleges okkal és szándékossággal magyarázható. Korábban óvatos formában már felvettem annak lehetőségét, hogy a görög alapítólevél keltezett volt ugyan, de az átírást készítő Simon szándékosan hagyta le a dátumot a másolatról (HOLLER 2012a: 67). Nem érzem meggyőzőnek SZENTGYÖRGYI véleményét, miszerint: „az összehasonlítás szempontja immár nem indokolta ezen oklevélrészlet átmásolását” (317).

A 10–11. századi bizánci oklevelek általában megadják kiállításuk idejét: legalább az évnek az indikció számát és a hónap nevét közlik. Ha nem is mindig, de legtöbbször a „világ teremtésétől számított” évszámot is megadják: vagy szöveggel kiírva, vagy számjegyjértékű karaktorsorozattal jelölve, ahol az egyes karakterek számértékének összege adja meg az évszámot. Előfordul, hogy a napot is megadja a keltezés.

Feltételezve, hogy az eredeti oklevél kiállítása Géza idejében történt, és tartalmazott ugyan keltezést, de csak a hónapot és az indikció számát adta meg, az apátnő meglehetősen könnyű helyzetben volt. Ha például kiállításának idejéig a szeptember hónapot és a 9. indikciót jelölte meg, akkor ennek a dátumnak a 980., a 995., az 1010. és az 1025. év szeptembere is megfeleltethető (SZENTPÉTERY 1923: 11–2). Simon püspök nyilván tudta Géza halálának idejét, amelyet követően egészen biztosan István volt az uralkodó (997 vagy 998: I. HOLLER 2011: 289). A jelen példánk szerinti esetben a keltezés István uralkodási idejével is összeegyeztethető lett volna, s így nehezen látom indokolhatónak, hogy miért lett elhagyva a keltezés a másolatról.

Jóval kényesebb helyzet állhatott elő abban a valószínűbb esetben, ha az „anno mundi” évszám is szerepelt a dátum részeként és ez 6505-nél, vagyis a Krisztus megtestesülése utáni 997. évnél kisebb értéket mutatott, mondjuk „ϸυπη”-t (vagyis 6488-at, ami a Krisztus megtestesülése utáni 980. év). Ebben az esetben az apátnő nem volt könnyű helyzetben, hogy „ezt a diszkrétanciát elleplezze” (HOLLER 2012a: 67), de amint a csonka szövegű másolat világosan mutatja, mégis el tudta érni, hogy Simon püspök a keltezést figyelmen kívül hagyja. „Ha a másolat egyébként hű, miért hagyták volna el az oklevél keltét?” – tette fel a költőinek szánt kérdést SZENTPÉTERY IMRE (1938: 192), aki még nem gondolhatott a Géza-kori alapításra. Nos, nézetem szerint a keltezés elhagyása éppen annak a közvetett bizonyítéka, hogy a dátum problematikus volt: azért hagyták le az egyébként lényegében hű másolatról, hogy ne lehessen megkérdőjelezni a monostor anyagi érdeke szempontjából fontos Szent István-i alapítást.

B) Ha már szóba kerültek az Athosz-hegyi monostorok oklevelei, megemlítem, hogy ezekben a veszprémvölgyi oklevél formuláris részeivel analóg kifejezésekkel is találkozhatunk, így a 10–11. században sokszor jelentkezik a szentháromság az invocációban. A szentháromság tagjai, az „Atya, Fiú, Szentlélek”

megjelennek a veszprémvölgyi oklevél invokációjában és az anatómájában is; ez utóbbi helyen az oklevél rendelkezéseivel szembeszegülőkre lesújtók sorát vezetik be. Az átokformulában említett 318 atya szintén felbukkan az Athosz-hegyi monostorok okleveleiben.

Példaként megemlítem az Athosz-hegyi Lavra monostor okmánytárának egy 993. évi oklevelét – amely két szerzetes és a Lavra monostor apátja közötti ügyletről szól –, s amelynek elején megtaláljuk a szentháromságot említő invokációt, szó szerint azonosan a veszprémvölgyi oklevéllel (ActLavra I/1: 124, 3. sor). S ugyanezen oklevél anatómájában szerepel a háromszáztizennyolc atya is a veszprémvölgyihez hasonlóan, annyi különbséggel, hogy a kifejezés itt a „szent” jelzővel is kiegészül (ActLavra I/1: 125, 37. sor).

A veszprémvölgyi oklevélben az átkot hordozók felsorolásának a bizánci egyházi szövegekkel fennálló szoros kapcsolatát kimutatta KRAJNYÁK GÁBOR (KRAJNYÁK 1925–1926: 500–3). Így megállapította, hogy „A poena spiritualis Szűz Máriára vonatkozó része a görög szertartási könyvekből szóról-szóra van átvéve” (KRAJNYÁK 1925–1926: 501), s ugyanezt állapította meg az átokformula záró részletéről, a „tőlem, bűnöstől” jelentésű részletéről is (KRAJNYÁK 1925–1926: 502).

Így bár az oklevél formula részai a datálás tekintetében döntő információval nem szolgálnak, de problémamentesnek mutatják az oklevélnek a 10. század utolsó évtizedeire történő keltezését.

A példaként említett oklevélben az ügylet véglegesítését biztosító záradékok a 31–38. sorokat foglalják el, majd ezt követi bejegyzés az oklevelet elkészítő szkriptor nevének említése (38–39. sor), ezután alig felsornyt tesz ki a keltezés, amely a szeptember hónapot, a 7. indikció-évet és a világ teremtésétől számított 6502. évet is közli (40. sor). Ezután hét teljes sort foglal el a tanúskodó szerzetesek sajátkezű aláírása rangjuk pontos meghatározásával (41–47. sor). (Az oklevélre vonatkozó kommentár: ActLavra I/1: 122–4; az oklevél fényképe három részletben: ActLavra I/2: V, VI, VII. tábla.)

5. Összefoglalás. – Összességében tehát fenntartom és a fenti észrevételekkel is megtámogatottnak érzem az oklevél létrejöttének idejéről általam korábban írottakat (HOLLER 2011: 289–91).

Tekintettel arra, hogy több, egymástól független információ alapján végeztem a datálást, emiatt az ismereteinknek a tényleges alapítási idővel való kapcsolata normális eloszlással közelíthető (l. erről még: HOLLER 2012b: 75–6). Elgondolásom szerint a rendelkezésünkre álló információk alapján a monostor alapítási idejét egy olyan normális eloszlással lehet jellemezni, amelynek várható értéke a 980. év, szórása öt év. Ennek alapján a 975–985 közötti alapítás valószínűsége mintegy 70%.

IV. Néhány további megjegyzés

1. A monostor metropolitai jellege. – SZENTGYÖRGYI elemzése során megállapítja, hogy a monostort a bizánci egyház metropolitája alapította, ebből következően „természetes, hogy a joghatósága alá tartozik.” (320). De a bi-

zánai egyházban ennek kapcsán semmiféle „kivételről” nincsen szó (319), ezért nézete szerint nem létező probléma, hogy az 1109-es megújító oklevélben „miért nincs utalás (...) az érseki fennhatóságra” (320).

Nos, nem gondolnám, hogy ez egy olyan kérdésfelvetés, amely azért indokolatlan, mivel egy valójában „nem létező problémára” vonatkozik. Úgy gondolom, hogy a korábbi szakirodalomra általánosan jellemző, a metropolita és az érsek fogalmát összemósó nézetek ellen léptem fel, amikor először mutattam rá arra, hogy e kérdésre éppen az alapításkori bizánci fennhatóság és az ítéletlével készítéskor érvényes nyugati egyházi fennhatóság világos megkülönböztetésével lehet megnyugtató választ adni. Ugyanis a latin egyházi hierarchiában van jelentősége annak, hogy a monostor milyen fokú önállósággal rendelkezik s a püspök felé milyen fizetési kötelezettsége áll fenn, ezért okkal merülhetett fel az a kérdés, hogy az alapításkori metropolitai fennhatóság feljogosítja-e valamilyen kedvezményre. Mivel az 1109. évi oklevél nem csupán egy „megújítás” vagy „renovatio” – ahogyan SZENTGYÖRGYI konzekvensen nevezi – hanem egy „ítéletlével” is, magam azt feltételeztem, hogy az oklevélben említett bizonyos pereskedések háttérben egyebek mellett a monostornak a tizedek beszédese ügyében a veszprémi püspökkel szembeni konfliktusa állhatott (HOLLER 2012a: 62). Határozottan lett volna jelentősége annak, ha az ítélet a Szent István-i, illetve metropolitai alapítás miatt további kedvezményekre jogosultnak tartotta volna a monostort, de erre nem került sor: Simon püspök – SZENTGYÖRGYI nézetével egyezően – úgy értékelte, hogy a monostort a „római egyházi hierarchiában nem illeti meg kivételezettség” (HOLLER 2012a: 64).

2. A veszprémi püspök beleegyezése. – Ami a veszprémi püspök beleegyezését illeti, ezzel kapcsolatban nem osztom a tanulmány alábbi megállapítását: „Egyebekben éppen akkor nem lett volna szükség a veszprémi püspök beleegyezésére, ha a pereskedésben ő maga is érintett” (317). SZENTGYÖRGYI szerint a területileg illetékes veszprémi püspök helyett csupán görög tudása miatt bízta meg a király a pécsi püspököt a vizsgálat lefolytatásával, és emiatt volt szükség a veszprémi püspök beleegyezésére: „Ha nem ő folytatja le a vizsgálatot, illetékessége révén szükség van a beleegyezésére” (317).

Ezzel szemben én másképp gondolom: „Ha ... a veszprémi püspökkel szembeni valamilyen ellentét nem szerepelt volna a vitatott kérdések sorában, akkor nem Simont jelölte volna ki az uralkodó az ítélet meghozatalára, aki legfeljebb – görög nyelvtudása okán – csupán segédkezett volna az ügy elbírálása során.” (HOLLER 2012a: 59).

3. Törkia metropolíája. – A tanulmány értékes része a 8. fejezet, amely a közvetlen források hiánya miatt elsősorban közvetett információkra hivatkozó logikus érveléssel tárgyalja a bizánci egyház feltételezhető magyarországi befolyási övezeteit. Több megállapítása is részletesebb elemzést érdemelne, itt csak egy-két rövid kommentárra szorítokozom.

A tanulmány megállapítja: „A metropolitai szék sejtetően folyamatosan be volt töltve a 10. század végétől (feltehetően legalább a 13. század elejéig...)”

(388). Noha a pozíció igény-jelleggel valóban létezhetett, de megalapozatlanul tartom a feltevést, hogy a 12. század második felében funkcionáló bizánci metropólia lett volna Magyarországon. Ezt részletesebben kifejtettem már korábban (HOLLER 1996: 960, 83. j.). Törkia, mint 1075–1085 között létezett „államalakulat” elhelyezkedéséről vallott elgondolásom: HOLLER 1996: 950–2; arról, hogy Szent Demeter az 1080 körüli Törkia fő védőszentje volt, lásd: HOLLER 2001: 15–6.

SZENTGYÖRGYI komoly figyelmet érdemlő következtetése még a 10. század végére, a 11. század elejére vonatkozik: „A »Törkia metropolitájának« alárendelt püspökségek tehát minden bizonnyal: Erdély, Bihar és Csanád (...). Éppen azok az egyházmegyék, melyeknek „Szent István-i” alapításáról semmiféle dokumentáció nem maradt fenn, annak ellenére, hogy e püspökségeket hagyományosan későieknek szokás gondolni.” (388).

A tanulmány gondolatmenetét kiterjesztve szeretném felvetni annak jelentős valószínűségét, hogy Törkia metropóliája a 975–985 közötti évtizedtől már a Dunántúlt is magába foglalta, s a püspökségek kialakításának első lépései itt is bizánci egyházhoz köthetők. Ez magyarázatát adhatja annak, hogy miért nem maradtak fenn hiteles egykori oklevelek a veszprémi és győri püspökségeknek a latin egyházi struktúrán belüli megalapításáról. Nagyon valószínűnek tartom, hogy a keleti egyház által létrehozott embrionális veszprémi (és győri) püspökséget inkorporálta a latin egyház – éspedig István házasságkötését követően, még az első évezredforduló előtt –, s e birtokbavételt követően hozták létre az esztergomi latin érsekséget. Így nem is volt szükség formális alapító-okiratra e püspökségek esetében.

S talán a háromszáztizennyolc atya említése a veszprémi püspökség adománylevelében (DHA. 1: 53, 14. sor) éppen egy roppant halovány visszfénye annak, hogy a tartomány kevéssel korábban még a bizánci metropolita fennhatósága alatt állott.

4. A *κράλ(ης)* uralkodói titulus az alapítólevél másolatában. – A fentiekben többször idézett két dolgozatomban – azok konkrét célja mellett – a korábbiaknál megalapozottabb keretet és háttérrel igyekeztem nyújtani a jövőbeli diplomatikai és nyelvtörténeti vizsgálatok számára. Eközben azonban már felbukkant egy-egy nyelvtörténeti szempontból érdekes kérdés is, így például *Zaléση* és *Serlous* települések különbözőségének kérdése (HOLLER 2012a: 53–4) vagy a *βουτζιάρης* ’kádár’ foglalkozásnév és kapcsolata a régi magyar *bocs*, *bocska* szavakkal (HOLLER 2012a: 61).

Az alapítólevél 1109. évi másolatának magyar nyelvtörténeti szempontból talán a legizgalmasabb szava a másolat első sorában olvasható *κράλ(ης)* uralkodói titulus.

Ezzel kapcsolatban SZENTGYÖRGYI az 1001. előtti alapításra tekintettel azt feltételezi, hogy az eredeti görög szövegben a *κράλ(ης)* méltóságnév „feltehetően nem a felkent, megkoronázott keresztény uralkodót jelöli” (393). Meggyőződésem szerint viszont pontosan fordított a helyzet: éppen azért került bele 1109-ben a görög másolat szövegébe a *κράλ(ης)* méltóságnév, hogy az akkori

bizánci szóhasználatnak megfelelően (HOLLER 1996: 953) pontosan jelölje „a felkent és megkoronázott” magyar uralkodót.

Határozott véleményem szerint ugyanis az eredeti görög oklevél – kibocsátási idejétől függetlenül – nem az 1109. évi másolat első sorában olvasható *κράλη(ης)* uralkodói titulust tartalmazta. Egyszerűen azért nem, mert ez a titulus ekkor még nem létezett, mivel csak a 11. század 70-es éveitől jelentkezik. Ezt a feltételezésemet már több mint másfél évtizeddel ezelőtt megfogalmaztam (HOLLER 1996: 952–4). Akkor nem említettem meg, hogy elgondolásom szerint az eredeti oklevélnek ezen a helyén „κύριος πάσης Οὐγγρίας” azaz „egész Magyarország ura” állt. E kifejezésben a *κύριος* a korabeli „hivatalos” magyar „ur-alkodói” titulus, az *úr* pontos fordítása.

Az uralkodó címének és fennhatósági területének megnevezése közötti etimológiai kapcsolat itt *úr* → *ország* irányú; épp ellentétes, mint elgondolásom szerint a *király* szavunk létrejötte mögötti (középszláv *край* ’határ, határterület’ → bizánci görög *κράλη(ης)* ’határterület ura, határörgróf’, majd később ’magyar uralkodó’) folyamat esetében. Ez utóbbi szoros analógiát mutat az ófelnémet *marc(h)a* ’határ, határterület’ → olasz *marchese*, francia *marquis*, német *markgraf* ’határterület ura, határörgróf’ folyamattal (vö. magyarországi középlatin *marchia* ’határ’, *marchio* ’(határ)örgróf’ [DHA szómutató: 1: 527]; *Machou* ’bánság az ország határterületén’ szavakkal).

Lényegét illetően ma is úgy képzelem el *király* szavunk eredetét, mint ahogyan 1996-ban vázoltam. Ez a nézetem mindeddig visszhangtalan maradt, bizonyára nem is vált ismeretessé a magyar nyelvtörténészek körében. A leghatározottabban elvetem a *király* szó szláv változatait Nagy Károly nevéből eredeztető 18. század végi *ad hoc* ötletet, amelyet a jelentős hangtani-kronológiai problémák dacára „láncchivatkozásként” (e terminusról: SZENTGYÖRGYI 2010b: 48) ismételnék az etimológiai munkák immár több mint két évszázada. A *κράλη(ης)*-szal hangalakjuk által kapcsolatba hozható ’király’ jelentésű európai szavak jelentésfejlődését egyébként egy érdekes, összetett folyamatnak látom.

V. B e f e j e z é s. – Befejezésül szeretném hangsúlyozni, hogy SZENTGYÖRGYI tanulmánya több területen fontos előrelépést jelent a kutatásban. Az *auctor* (ill. *fundator*) *monasterii* ügyében a tanulmány sokkal több okleveles adatot prezentál az általam idézett két adatnál (HOLLER 2012a: 67–8), s ezzel meggyőzően illusztrálja az illető fogalmak jelentését a nyugati monostorok esetében (3. fejezet).

Magam elvégezendő feladatként fogalmaztam meg: „szükséges volna ... a magyarországi kereszténység kezdeteire utaló források gondos elemzése, hitelességük kritikája, ellentmondásaik feloldása” (HOLLER 2011: 289). E célnak a keleti egyházra vonatkozó részéhez SZENTGYÖRGYI máris egy lényegre törő és új irányokba is mutató összefoglalóval járult hozzá (8. fejezet).

Hasonlóképpen, a görög oklevélszöveggel kapcsolatban csak utaltam arra, hogy „Körültekintő filológiai elemzést kíván, hogy mennyiben tér el mégis a másolat az eredetitől” (HOLLER 2011: 276), s íme, SZENTGYÖRGYI egy döntő fontosságú részlet tekintetében elvégezte a valóban roppant körültekintő és szükségszerűen terjedelmes filológiai elemzést (7. fejezet).

Azt természetesnek tekintem, hogy egy-egy kérdésben nézeteink eltérnek egymástól. Ami a datálást illeti, elsősorban megközelítésmódunk különbözőségét érzektem. Nyelvtörténeti szempontból talán valóban nincs jelentősége két évtized eltérésnek pl. egy településnév tekintetében, de az adományok jellegének és mennyiségének szempontjából nézve két évtized különbségnek mind gazdaságtörténeti, mind egyháztörténeti, mind településtörténeti szempontból komoly jelentősége van.

A fenti megjegyzéseimben elmondottakkal, közöttük néhány, csak röviden vázolt új gondolattal – mint például a II.3., II. 4., IV.3., IV.4. pontokban megemlített elgondolásokkal – azt is szeretném jelezni, hogy a jövőben is különböző fontos történeti és nyelvészeti vizsgálatok számára fog kiindulási pontot nyújtani a veszprémvölgyi monostor görög nyelvű alapító- és adománylevele. Ezért az oklevéllel kapcsolatos problémák előrevívó vizsgálata és a kérdések tisztázása több tudományos diszciplína szempontjából is nagy jelentőséggel bír.

Kulcsszók: veszprémvölgyi oklevél, veszprémi görög monostor alapítási ideje, legkorábbi magyarországi oklevél, bizánci egyház Magyarországon, Veszprémi Püspökség alapítása, Géza fejedelem, *κράλ(ης)* uralkodói cím, *király* uralkodói cím.

A hivatkozott irodalom

- ActLavra = Actes de Lavra: édition diplomatique 1–3. Szerk. Paul Lemerle et al. Archives de l’Athos 5, 8, 10. Éditions P. Lethielleux, 10, Rue Cassette, 10, Paris, 1970, 1977, 1979.
- BARÓTI LAJOS 1896. A pannonhalmi apátság kiváltságlevele hitelességének kérdéséhez. Turul 14: 61–5.
- CZEBE GYULA 1916. A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV/3. MTA, Bp. 131–244. [Saját oldalszámozás 1–114.]
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1906. A tihanyi apátság kritikus oklevelei. Értekezések a történeti tudományok köréből. XXI/3. MTA, Bp. 183–294. [Saját oldalszámozás: 1–112.]
- GUTHEIL JENŐ 1977. Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 1. Sajtó alá rendezte KREDICS LÁSZLÓ. Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém.
- GYOMLAY GYULA 1901. Szent István veszprémvölgyi donatiojának görög szövegéről. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XVII/8. MTA, Bp. 393–434. [Saját oldalszámozás: 1–44.]
- HALPHEN, LOUIS 1908. Remarques sur la Chronique d’Adémar de Chabannes. Revue Historique 98: 294–308.
- HOLLER LÁSZLÓ 1996. A magyar korona néhány alapkérdéséről. Századok 130: 907–64.
- HOLLER LÁSZLÓ 2001. Szent Demeter és a magyar királyi korona. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum 13: 5–17.
- HOLLER LÁSZLÓ 2007. A veszprémi püspök egy 1263. évi okleveléről. In: SARBAK GÁBOR szerk., Decus Solitudinis – Pálos Évszázadok. Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák 4/1. Szent István Társulat, Bp. 121–33.

- HOLLER, LÁSZLÓ 2010. A new interpretation on the formation-process of the Pauline order. Some remarks on a charter of Paul, bishop of Veszprém dated 1263. In: SARBAK, GÁBOR Herausg., *Der Paulinerorden. Geschichte – Geist – Kultur. Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák 4/2.* Szent István Társulat, Bp. 93–103.
- HOLLER LÁSZLÓ 2011. Géza vagy István idejében alapították-e a veszprémvölgyi monostort? *Magyar Nyelv* 107: 276–98.
- HOLLER LÁSZLÓ 2012a. Az 1109. évi veszprémvölgyi ítélettel néhány alapkérdéséről. *Magyar Nyelv* 108: 51–72.
- HOLLER LÁSZLÓ 2012b. Anonymus és „Kleopátra városa”. A 800 éves Anonymus-geszta. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8: 61–79.
- HÓMAN BÁLINT 1917. Szent István görög oklevele. *Századok* 51: 99–136, 225–42.
- HÓMAN BÁLINT é. n. [1928]. *Östörténet – Törzsszervezet – Keresztény királyság.* In: HÓMAN BÁLINT – SZEKFÜ GYULA, *Magyar történet 1. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.*
- HORVÁT ISTVÁN 1834. Boldog Aszszony Veszprém Völgyi Apátza Monostorának alkotó Görög Ólevele Szent István Magyar Királytól Kálmán Magyar Királynak 1109-dik évi hiteles Másolatából, két Réz Táblával. *Tudományos Gyűjtemény* 18/1: 84–106.
- HUSCHNER, WOLFGANG 2003. *Transalpine Kommunikatio im Mittelalter. Diplomatische, kulturelle und politische Wechselwirkungen zwischen Italien und dem nordalpinen Reich (9–11. Jahrhundert).* *Monumenta Germaniae Historica Schriften* 52. Band 1–3. Hahnsche Buchhandlung, Hannover.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1904. Szent István király élete. Szent-István-Társulat, Bp.
- KRAJNYÁK GÁBOR 1925–6. Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög egyházi vonatkozásai. *Századok* 59–60: 498–507.
- MORAVCSIK GYULA /1988. Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Közreadja KAPITÁNYFfy ISTVÁN – RITOÓK ZSIGMOND. Második kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SZAMOTA ISTVÁN 1895. A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele mint a magyar nyelv legrégebb hiteles és egykorú emléke. *Nyelvtudományi Közlemények* 25: 129–67.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010a. A Tihanyi alapítólevél magyar fordítása. In: HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* *A Magyar Névértudományi Kiadványai* 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 33–8.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010b. A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása. Doktori disszertáció. Bp. http://nyelvtortenet-elte.tombo.hu/docs/c604801d5d5384fbc1a90a8691940463/SzR_PhD_dolgozat.pdf (2012. 08. 21.)
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2012. A veszprémvölgyi monostor görög nyelvű adománylevele – legelső hazai nyelvemlékünk? *Magyar Nyelv* 108: 303–22, 385–99.
- SZENTPÉTERY IMRE 1918. Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. Székfoglaló. *Értekezések a történeti tudományok köréből* XXIV/10. MTA, Bp. 581–640. [Saját oldalszámozás: 1–64.]
- SZENTPÉTERY IMRE 1923. *Chronologia. A Magyar Történettudomány Kézikönyve* II/5. Magyar Történelmi Társulat, Bp.
- SZENTPÉTERY IMRE 1938. Szent István király oklevelei. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* 1–3. MTA, Bp. 2: 133–202.

- UZSOKI ANDRÁS 1984. I. András sírja Tihanyban és a sírlap ikonográfiai vonatkozásai. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17: 145–88.
- WERNER, KARL FERDINAND 1963. Ademar von Chabannes und die Historia pontificum et comitum Engolismensium. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 19: 297–326.

**The date of the foundation and donation charter of the
Greek Monastery of Veszprém and its other aspects
Some comments on Rudolf Szentgyörgyi's study**

Rudolf Szentgyörgyi's study (MNy. 108: 303–22, 385–99) reacts to László Holler's two recent publications (MNy. 107: 276–98, 108: 51–72). In the present comments Holler emphasizes the importance of Szentgyörgyi's most notable results, but concentrates primarily on the differences in their views. Holler clarifies his reasoning concerning the dating of the charter, and offers some new additional arguments in favour of foundation during Dux Geza's reign, e.g. (1) the way the charter was sealed and the use of the Greek language suggests clearly that, at the time of the foundation, Greek was and would continue to be the official language of legal procedure in the future; (2) the interruption in copying the Greek original text, just at the point of the dating, and the fact that it was left out, suggests that it has been left out deliberately, as it would most likely cite a year within the time-span of Dux Géza's reign. Besides other remarks Holler suggests that during the decade between 975 and 985 the Byzantine Church had succeeded to build up the basic church system, even in the Transdanubian region, and this can explain why the foundation of the Veszprém Bishopric of the Latin Church is not documented: there was simply no need for a new foundation. According to Holler – who discussed it already in 1996 –, the royal title *κράλ(ης)* appearing in the first line of the 1109 copy was not part of the original charter, as this title did not exist at all at that time (Századok 1996: 952–4). In his view, *κύριος πάσης Ούγγαρίας*, or 'Lord of all Hungary', would have been used instead in the original. Holler emphatically rejects the etymology of Slavic *král*, *король*, etc., which is derived from Charlemagne's name, as it is prone to very significant phonological and chronological difficulties.

Keywords: charter of the Monastery in the Veszprém Valley, date of the foundation of the Greek Monastery in Veszprém, earliest charter issued in Hungary, Byzantine Church in Hungary, foundation of the Veszprém Episcopate, Dux Géza, Gr. *κράλ(ης)* as a ruler's title, Hung. *király* as a ruler's title.

HOLLER LÁSZLÓ